

Ο Καθηγητής Ιωάννης Πανταζίδης (1827-1900) και η Παιδαγωγική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Βελώνη Ελένη, Μ.Α. Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας· υπ. Δρ Πανεπιστημίου Αθηνών

elvelnax@hotmail.com

Περίληψη

Στην εργασία αυτή αξιολογείται η συμβολή του Καθηγητή της Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Πανταζίδα στην παιδαγωγική επιστήμη κατά την περίοδο της ακαδημαϊκής του θητείας. Ο Ι. Πανταζίδης, πρώτος ανάμεσα στους Καθηγητές του Πανεπιστημίου, αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών και προς τούτο αναλαμβάνει τη διδασκαλία του μαθήματος της Γυμνασιακής Παιδαγωγίας (1877). Ενστερνίζεται την άποψη ότι η θεωρητική διδασκαλία πρέπει να συνοδεύεται από φροντιστηριακές ασκήσεις. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, ερευνάται ο ακαδημαϊκός και ο ιδεολογικός του προσανατολισμός, οι ενέργειες, οι δράσεις και οι πρωτοβουλίες του που έδωσαν ώθηση στην παιδαγωγική στο χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών και ανέδειξαν τον Ι. Πανταζίδα προοδευτικό παιδαγωγό της εποχής του. Προς την κατεύθυνση αυτή, εξετάζονται εκφωνηθέντες από αυτόν λόγοι, εγχειρίδια τα οποία συνέταξε αλλά και το πρόγραμμα των μαθημάτων που δίδαξε. Βιογραφικά στοιχεία, ιστορικές πηγές, καθώς και γενική και ειδική βιβλιογραφία συνεκτιμώνται και συνεπικουρούν στην αποτύπωση της παιδαγωγικής συμβολής του Ι. Πανταζίδα.

Λέξεις- Κλειδιά: Παιδαγωγική, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Abstract

In this paper is evaluated the contribution of Professor of Greek Literature at the University of Athens John Pandazidis in pedagogical science during the academic term. J. Pandazidis, first among the Professors of the University, understands the need for pedagogical training of teachers and to that end undertake the teaching of “high school Pedagogy” (1877). He endorses the view that theoretical instruction shall be accompanied by tutorials. In this study, is investigated the ideological orientation, actions and initiatives that boosted pedagogy at University Campus and highlighted J. Pandazidis a progressive educator of his time. Towards this direction, discourses, program of courses taught, biographical data, historical sources, general and specific literature account and assist in charting the pedagogical contribution of J. Pandazidis.

Το Ελληνικό Πανεπιστήμιο αποσκοπούσε έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην παροχή μιας γενικής παιδείας, χωρίς να προωθεί την επαγγελματική εκπαίδευση των φοιτητών (Ξωχέλλης, 1989, σ. 34· Χρ. Αντωνίου, 2008). Έως το 1850 οι υποψήφιοι εκπαιδευτικοί μέσης εκπαίδευσης εξετάζονταν γραπτώς και προφορικώς στα γνωστικά αντικείμενα (Φιλοσοφία, Φιλολογία, Μαθηματικά και Φυσικές Επιστήμες) από Επιτροπές διορισμένες από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως με ασαφές πλαίσιο λειτουργίας (Δ. Αντωνίου, 2006· Παπακωνσταντίνου, 1987, σ.448). Το 1850 με το Β.Δ. «*Περί Ελληνοδιδασκάλων και Καθηγητών Γυμνασίων*» ορίζεται ως απαραίτητη η κατοχή πτυχίου της Φιλοσοφικής Σχολής και βεβαίωσης παρακολούθησης των μαθημάτων του Φιλολογικού Φροντιστηρίου (Καραμανωλάκης, 2006, σ. 180-181) «*να καθέξη δημόσιαν διδασκαλικήν θέσιν ή να μετέλθη ιδιωτικώς το διδασκαλικόν επάγγελμα*» (Ε.τ.Κ., 1850, σ. 344· Βαμπάς, 1885, σ. 107-116). Με το Βασιλικό Διάταγμα του 1884 «*Περί κανονισμού του εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω φιλολογικού φροντιστηρίου*» προβλέπονται υποχρεωτικές πρακτικές ασκήσεις σε Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια των Αθηνών «*περί την ευμέθοδον διδασκαλίαν κατά τους κανόνες και τα αξιώματα της διδακτικής και παιδαγωγικής*» (Ε.τ.Κ., 1884, σ. 2309-2310). Ο Ιωάννης Πανταζίδης,

ήδη από το 1877, είχε εντάξει στο πρόγραμμα των μαθημάτων του τη Γυμνασιακή Παιδαγωγία. Το μάθημα αυτό πραγματοποιούνταν δύο ώρες εβδομαδιαίως και περιελάμβανε μεταξύ άλλων, παιδαγωγικές ασκήσεις.

Ο Ιωάννης Πανταζίδης γεννήθηκε στο Κρούσοβο το 1827. Το 1843 μετέβη στην Αθήνα για γυμνασιακές και πανεπιστημιακές σπουδές, ενώ το 1855 συμπλήρωσε τις σπουδές του στη Γερμανία με δαπάνη της κοινότητας Σερρών. Από το 1862 έως το 1875 υπηρέτησε στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο, ενώ διετέλεσε και Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης μέχρι το 1875. Στις 4 Σεπτεμβρίου του 1875 *«ετάχθη εις την πρέπουσαν αυτό εν τω Εθνικό Πανεπιστημίο θέσιν»* (Λεύκωμα, 1937, σ.37· «Κλειώ», 1887, σ. 353-354), εκλεγμένος στη θέση του τακτικού καθηγητή Ελληνικής Φιλολογίας.

Ο Ιωάννης Πανταζίδης διακήρυξε πρώτος στο Εθνικό Πανεπιστήμιο την αναγκαιότητα παιδαγωγικής κατάρτισης για τους εκπαιδευτικούς Μέσης Εκπαίδευσης και προς τούτο ανέλαβε τη διδασκαλία του μαθήματος της *Γυμνασιακής Παιδαγωγίας* σε μια προσπάθεια συγκερασμού φιλολογικών σπουδών και παιδαγωγικής (Φούκας, 2004, σ. 2). Το 1892 το μάθημα μετονομάζεται σε Γυμνασιακή Παιδαγωγική (Ι.Α.Π.Α., Π.Σ. 12 Μαΐου 1892). Ο Πανταζίδης, στον Πρόλογο της *Γυμνασιακής Παιδαγωγικής*, επισημαίνει ότι *«η αθλία κατάστασις των ημετέρων σχολείων πάντων εν γένει»* πηγάζει από την *«κακήν μέθοδον»* και την ανικανότητα των διδασκάλων. Ωστόσο, όσοι μετέβησαν στην Ευρώπη, αντιλήφθηκαν ότι *«οι διδάσκαλοι δεν αυτοσχεδιάζονται, αλλ' επιμελώς παρασκευάζονται»*. Τονίζει ότι όροι *sine qua non* είναι η *«τέχνη του διδάσκειν»* και η παιδαγωγική προπαιδεία. Η ίδρυση του *Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων* ενεργοποίησε τη μέριμνα για την παιδαγωγική κατάρτιση των διδασκάλων, με προκήρυξη διαγωνισμών σχετικά με την εκπαίδευση, με αποστολή νέων στη Γερμανία για παιδαγωγικές σπουδές, αλλά και με την ίδρυση Διδασκαλείων. Ωστόσο, στο Πανεπιστήμιο απουσίαζε πρόνοια για την παιδαγωγική μόρφωση των *«φιλολογικώς παιδευομένων διδασκάλων και καθηγητών των ελληνικών σχολείων»*.

Η επιστημονική συγκρότηση του Ιωάννη Πανταζίδη, επηρεασμένη από τις σπουδές του στη Γερμανία με την παρακολούθηση παιδαγωγικών φροντιστηρίων-συνέβαλε στο να αντιληφθεί την *«μεγίστην ανάγκην της παιδαγωγικής εκπαιδύσεως των διδασκάλων»* και όπως παραδέχεται ο ίδιος *«ελυπούμην, βλέπων μετά την εις την Ελλάδα επάνοδόν μου την εν τοις ελληνικοίς σχολείοις και γυμνασίοις επικρατούσαν αμεθοδίαν και αναρχίαν και την προς τα παιδαγωγικά αδιαφορίαν»* (Πανταζίδης, 1889, σ. ιγ', ιδ'). Ο Πανταζίδης αφομοιώνει τις σύγχρονες προς αυτόν τάσεις της παιδαγωγικής επιστήμης και τις εγκληματίζει στη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο με μεσοπρόθεσμο στόχο την δημιουργία αποτελεσματικών διδασκάλων και μακροπρόθεσμο, την αναβάθμιση της μέσης εκπαίδευσης. Απομακρυνόμενος από την παραδοσιακή αντίληψη της διδασκαλίας, επιζητεί πρωτοποριακά για τον ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο την ενίσχυση του εκπαιδευτικού έργου από την επιστήμη της παιδαγωγικής.

Υποστηρίζει ότι από τη θέση του καθηγητή μέσης εκπαίδευσης και ως μέλος και Γραμματέας του Συμβουλίου στο Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, δεν είχε, ουσιαστικά, τη δυνατότητα να καταδείξει την αναγκαιότητα παιδαγωγικής κατάρτισης. Αλλά, όπως αναφέρει ο ίδιος, *«ότε διορίσθην εις το Πανεπιστήμιον καθηγητής, ενόμισα ότι εύρον την αρίστην προς τούτο ευκαιρίαν, και ευθύς κατά τα πρώτα έτη (περί το 1877) πρώτος εδίδαξα μάθημα περί γυμνασιακής παιδαγωγίας»*. Στη συνέχεια, παραθέτει κεντρικά σημεία από την εισαγωγή που έκανε για το μάθημα αυτό στους φοιτητές του. Τόνισε στα προλεγόμενα της Γυμνασιακής Παιδαγωγικής ότι η πλειονότητα των αποφοίτων θα εργαστούν σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης και ως εκ τούτου είναι αναγκαία προαπαιτούμενα, αφενός, η *«εντελής φιλολογική προπαρασκευή»* και, αφετέρου, η *«τέχνη της διδασκαλίας και του τρόπου, καθ' ον έχει προς παίδας ν' αναστρέφεται»* (ιε, ιζ). Ο διδάσκαλος ο οποίος έχει ελλιπή γνώση της παιδαγωγικής αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να μην αντιλαμβάνεται εναργώς τις έννοιες του *«εκπαιδευτηρίου»*, των *«μαθητών»* και της *«μεθόδου»*, ενώ πιθανώς να υιοθετεί πρακτικές των δικών του διδασκάλων, ακόμα και εάν αυτές είναι ανεπαρκείς ή παρωχημένες πλέον (Πανταζίδης, 1889, σ. ιδ' - ιζ').

Ακόμη, ο Πανταζίδης σημειώνει ότι στη Γερμανία *«όπου τα της δημοσίας εκπαιδύσεως έχουσι κράτιστα, ου μόνον γενικά περί παιδαγωγίας μαθήματα*

διδάσκονται εν τη φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου, αλλά και ιδιαίτερα περί της εν τοις γυμνασίοις παιδαγωγίας και διδασκαλίας». Τέσσερα χρόνια μετά την διδασκαλία του μαθήματος της Γυμνασιακής Παιδαγωγίας, ο Ιωάννης Πανταζίδης διαπιστώνει ότι δεν ενθαρρύνεται στο έργο του, καθώς υπήρξε «ακηδία και αδιαφορία προς το ιερώτατον και εις την πολιτείαν χρησιμώτατον των επαγγεμάτων». Ακόμη, κατά τον Πανταζίδα, η Πολιτεία δεν αντιλαμβάνεται ότι πυρήνας κάθε εκπαιδευτηρίου είναι ο διδάσκαλος και ότι δεν επαρκούν τα τυπικά του προσόντα, αλλά απαιτείται και η διαχείριση του γνωστικού του αντικειμένου με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιδρά και να επεμβαίνει στη διανοητική ανάπτυξη και στην ηθική διάπλαση των διδασκομένων (Πανταζίδης, 1889, σ. ιζ', ιη', κ').

Το 1877, έτος κατά το οποίο ο Πανταζίδης ξεκινά την πανεπιστημιακή διδασκαλία της Γυμνασιακής Παιδαγωγίας, συμμετέχει και στην επιτροπή που συγκροτήθηκε από τον Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Μιλήση για σύνταξη έκθεσης σχετικά με την εκπαίδευση και του Νομοσχεδίου αναδιάρθρωσής της. Ωστόσο, επήλθε κυβερνητική μεταβολή και οι προτάσεις αυτές δεν υλοποιήθηκαν (Μπαμπούνης, 2012). Παρά ταύτα, ο Μίλησης μετά την αποχώρησή του από το Υπουργείο, επεξεργάστηκε το σχέδιο αυτό με στόχο να υπάρξει κινητικότητα γύρω από τα θέματα της δημοτικής και γυμνασιακής εκπαίδευσης. Μεταξύ άλλων, προβλέπεται ότι το Πρόγραμμα Μαθημάτων του Διδασκαλείου των Αθηνών θα περιλαμβάνει και τα Παιδαγωγικά με ένα εκτεταμένο φάσμα συναφών γνωστικών πεδίων (θεωρία Παιδαγωγικής και Διδακτικής, Ιστορία Παιδαγωγικής, Ψυχολογία, Ανθρωπολογία). Το νομοσχέδιο του Μιλήση αποτελεί τη βάση του νόμου ΧΘ' (1878) του Θεόδωρου Δηλιγιάννη (Ανδρέου, 1989, σ. 41· Ε.τ.Κ., 1878, σ. 41). Το 1889 έτος έκδοσης της «Γυμνασιακής Παιδαγωγικής», έχουμε την υποβολή των νομοσχεδίων Θεοτόκη με τα οποία δίδεται έμφαση στην κατάρτιση των εκπαιδευτικών αλλά και στη μέριμνα για την παιδαγωγική τους επάρκεια (Σκούρα, 2011, σ. 139· Τζήκας, 2011, σ. 802, 804).

Στον πρόλογο της «Γυμνασιακής Παιδαγωγικής» αναφέρει ότι προέβη στην έκδοση αυτού του συγγράμματος με την ελπίδα ότι θα αποτελέσει χρήσιμο εγχειρίδιο όχι μόνον για τους μελλοντικούς διδασκάλους αλλά και τους εν ενεργεία, ενώ θα αποτελέσει και οδηγό για τις φροντιστηριακές ασκήσεις (Πανταζίδης, 1889, σ. κ').

Απευθύνεται με το βιβλίο του αυτό στους ενσυνείδητους και προοδευτικούς εκπαιδευτικούς, οι οποίοι αφού πεισθούν για την ορθότητα των νέων μεθόδων, θεωρεί ότι θα τις υιοθετήσουν. Τέλος, αναφέρει ότι εντρύφησε στην γερμανική βιβλιογραφία προκειμένου να συντάξει το σύγγραμμα αυτό (Πανταζίδης, 1889, σ. κ' - κβ').

Ακόμη, επιτονίζει στον εισιτήριο λόγο του στο Εθνικό Πανεπιστήμιο (27.2.1876) ότι *«οι διδάσκαλοι οφείλουσι προς κανονικωτέραν και εμπειροτέραν άσκησιν του επαγγέλματος αυτών να έχωσι τας απαιτουμένας παιδαγωγικάς γνώσεις»* (Πανταζίδης, 1876, σ. 25). Στο *Χρονικόν* του ο Ιωάννης Πανταζίδης αναφερόμενος στο Φιλολογικό Φροντιστήριο (1842), επισημαίνει ότι η ανάγκη φροντιστηριακών ασκήσεων είχε αναφανεί από συστάσεως του Πανεπιστημίου, καθώς οι συντάκτες του καταστατικού χάρτη του Πανεπιστημίου γνώριζαν *«εκ της εν Γερμανία πείρας»* ότι μόνον η *«επιστημονική διδασκαλία η εν τω φιλολογικώ τμήματι παρεχομένη δεν ήτο ικανή να παρασκευάση τους μέλλοντας διδασκάλους επιτηδείους εις την ευδόκιμον εκτέλεσιν του έργου των. Απαιτείται ιδιαίτερα περί το διδασκαλικόν έργον άσκησις»*.

Ο Πρύτανης και Διευθυντής του Φιλολογικού Φροντιστηρίου για το ακαδημαϊκό έτος 1892-1893 Ι. Πανταζίδης αναφέρει ιδιαίτέρως στον απολογιστικό του λόγο την δραστηριότητα του Φροντιστηρίου. Το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν *«εις το ελληνιστί γράφειν, έπειτα δ' εις τα της κριτικής»*, σε ερμηνευτικές και γραμματολογικές ασκήσεις, αλλά και στο *«λατινιστί γράφειν»*. Στο τμήμα του παιδαγωγικού φροντιστηρίου, επισημαίνει ότι πραγματοποιήθηκαν κυρίως μεταφραστικές, θεματογραφικές και συνθετικές ασκήσεις και εξετάσεις σε ορισμένα κεφάλαια της Γυμνασιακής Παιδαγωγικής, ασκήσεις στις οποίες *«εκ δε των εγγραφέντων 119 φοιτητών του γ και δ έτους μετέσχον των ασκήσεων 61»* (Πανταζίδης, 1893, σ. 175-176).

Η απουσία παιδαγωγικών μαθημάτων εντάσσεται στη γενικότερη θεωρητική τάση των γενικών επιστημών και της φιλολογίας. Σύμφωνα με τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη, από το 1837 έως το 1932 η φιλολογία καταλαμβάνει την πρώτη θέση στο πρόγραμμα διδασκαλίας της Φιλοσοφικής Σχολής με ποσοστό (45,81%), ακολουθεί η αρχαιολογία (16,56%), η φιλοσοφία (14,85%), η ιστορία (13,95%), η γλωσσολογία (3,76%), η παιδαγωγική (2,63%) και ο βίος των Αρχαίων Ελλήνων

(1,01%). Να σημειώσουμε ότι η γλωσσολογία και η παιδαγωγική εντάσσονται τη δεκαετία του 1880 και του 1870 αντίστοιχα στο πρόγραμμα των μαθημάτων (Καραμανωλάκης, 2006, σ. 374-375). Ο προσανατολισμός του Πανεπιστημίου μεταβάλλεται στα τέλη του 19^{ου} αι. και αποκτά έναν πρακτικότερο χαρακτήρα. Η νέα κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα απαιτούσε εξειδίκευση και επαγγελματισμό (Λάμπας, 2004, σ. 211). Η Φιλοσοφική Σχολή προτείνει το 1896 τον Δημήτριο Ζαγγογιάννη ως υφηγητή της Παιδαγωγικής, ο οποίος το 1899 καταλαμβάνει τη νεοσυσταθείσα έδρα «Γυμνασιακής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας» (Αντωνίου, 2011, σ. 852-855). Ωστόσο, οι παραδόσεις του διακόπτονται με την απόλυση του το 1901 (Ζαγγογιάννης, 1901). Το 1921 ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος πέτυχε να δημιουργηθεί αμιγώς έδρα Παιδαγωγικής στην Ελλάδα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η παιδαγωγική επιστήμη αποδεσμεύεται πλέον και αυτονομείται από τη φιλοσοφία. Από το 1922 η παιδαγωγική κατάρτιση δεν αφορά μόνο τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής αλλά και της Θεολογικής και των φυσικομαθηματικών σχολών, προκειμένου να διοριστούν στη μέση εκπαίδευση.

Βιβλιογραφικές παραπομπές:

Ανδρέου, Απ. (1989). Σχέδια Νόμου για την εκπαίδευση 1870-1880. Τα νομοσχέδια του Γ. Μιλήση (Σκοπός- Βαθμίδες και Οργάνωση-Προγράμματα και Μαθήματα-Εξετάσεις- «Παιδονομία»- Εκπαιδευτικοί- Εποπτεία και Διοίκηση της Εκπαίδευσης- Διδασκαλείο). *Θέσεις*, 27, 109-135.

Αντωνίου, Δ. (2006). Πανεπιστήμιο και Μέση Εκπαίδευση: Το Πανεπιστήμιο ως «παραγωγός» διδακτικού προσωπικού των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1850), 4^ο Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης (Πάτρα, 6-8 Οκτωβρίου 2006). Ανακτήθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 2014, από την ηλεκτρονική διεύθυνση:

http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/David_Antoniou.htm.

Αντωνίου, Χρ. Ηρ. (2008). Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών, εκπαιδευτική πολιτική και κοινωνική δικαιοσύνη, *Πρακτικά 5ου Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορία της Εκπαίδευσης» Πανεπιστημίου Πατρών*. Ανακτήθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου

2014 στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.elemedu.upatraw.gr/eriande/synedria/synedrio5/praktika/Antoniou.htm

Αντωνίου, Χρ. Ηρ. (2011). Η παιδαγωγική κατάρτιση εκπαιδευτικών β/θμιας εκπαίδευσης (1899-1997). Στο Μπουζάκης Σ. (Επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*. (τ. Β΄) (Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010) (σ. 851-870), Αθήνα: Gutenberg.

Βαμπάς, Αρ. (1885). *Οι Νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*.εν Αθήναις.

Ε.τ.Κ., φ. 16 (24.4.1837).

Ε.τ.Κ., φ. 39 (27.10.1850).

Ε.τ.Κ., φ.7 (24.1.1878).

Ε.τ.Κ., φ. 423 (17.10.1884).

Ζαγγογιάννης, Δ. (1901). *Λόγοι απολύσεως από της εν τω Πανεπιστημίου καθηγεσίας*, εν Αθήναις .

Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών (Ι.Α.Π.Α.). Πρακτικά Συγκλήτου (Π.Σ.) 12 Μαΐου 1892.

Καραμανωλάκης, Β. (2006). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ.

Κλειώ, Ιωάννης Πανταζίδης. 23 (71), (σ.45-46) (1/13 Δεκεμβρίου 1887). (τ. Γ΄).

Λεύκωμα της εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1837-1937 (1937).

Λάππας, Κ. (2004). *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ .

Μπαμπούνης, Χ. (2012). Διοίκηση και Εποπτεία της Ελληνικής Α/θμιας Εκπαίδευσης: Ο Θεσμός του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων τον 19^ο αιώνα», Εισήγηση στο 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος (2-4.11.2012) με θέμα: «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα». Πρακτικά υπό έκδοση.

Ξωχέλλης, Π. (1989). *Εκπαίδευση και εκπαιδευτικός σήμερα*, Θεσσαλονίκη: «Αφοί Κυριακίδη».

Πανταζίδης, Ι. (1876). *Λόγος εισιτήριος εκφωνηθείς τη 27 Φεβρουαρίου 1876*. Αθήνησιν.

Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014

Πανταζίδης, Ι. (1889). *Γυμνασιακή Παιδαγωγική*. Εν Αθήναις.

Πανταζίδης, Ι. (1889). *Χρονικόν της πρώτης πενηκονταετίας του ελληνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνησιν.

Πανταζίδης, Ι. (1893). *Τα κατά την Πρυτανείαν κατά το ακαδημαϊκό έτος 1892-1893*.

Παπακωνσταντίνου, Π. (1987). Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης (1880-1970). Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές 21-25 Σεπτεμβρίου 1987* (σ. 445-460). (τ. Β'). Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ.

Σκούρα, Λ. (2011). Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων 1880-1910. Στο Μπουζάκης Σ. (Επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις*, τ. Β', (Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010) (σ.137-156). Αθήνα: Gutenberg.

Τζήκας, Χ. (2011). Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο των Διδασκαλείων (1834-1933), Στο Μπουζάκης Σ. (Επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις*, (τ. Β'). (Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010) (σ.787-836). Αθήνα: Gutenberg.

Φούκας, Β. (2004). Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι: Πρόσωπα και προσπάθειες, πρόγραμμα και πραγματικότητα. Στο *Πρακτικά 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης 1-3 Οκτωβρίου 2004*. Ανακτήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 2014, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/foukas.htm>.